

Zitierhinweis

Zítek, Adam: Rezension über: Mariusz Zajączkowski, Wierzchowiny 1945. Fakty i mity, współczesne dyskursy historyczne i spory interpretacyjne o sprawstwo zbrodni i Narodowe Siły Zbrojne, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2023, in: Slovanský přehled, 110 (2024), 2, S. 450-455, <https://recensio-stag.lorax.syslab.com/r/f20d6490975f45b2bf7dbf1b8b975372>

copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a-63a UrhG) zulässig.

sedé i příbuzní, tak nastoupila tragédie komunistického exilu, který pokračoval v bratrovražedném tažení hledáním vnitřního nepřítele. Z toho plynoucí trauma, vedoucí k frakcionalismu, deziluzi, osobním krachům i fyzické eliminaci odpůrců, má univerzální výpovědní hodnotu a zaslouží pozornost a srovnání s analogickými příběhy komunismu a studené války.

Nikola Tohma

Mariusz ZAJĄCZKOWSKI,

Wierchowiny 1945. Fakty i mity, współczesne dyskursy historyczne i spory interpretacyjne o sprawstwo zbrodni i Narodowe Siły Zbrojne,

Warszawa, ISP PAN 2023, 316 s. + ilustrace,

ISBN 978-83-66819-40-5.

Období vlády komunistických a dělnických stran stále představuje jeden ze základních pilířů současné historické vědy. Nejinak je tomu v Polsku, kde byl dopad komunistického režimu na podobu společnosti a státního zřízení obzvláště výrazný, a to zejména v jeho počátcích. Proces „upevňování lidové vlády“ (utrwalanie władzy ludowej) totiž provázely rozsáhlé represe ze strany sovětských i polských orgánů namířené proti nekomunistickému odboji. Rozsah odporu proti totalitní moci byl přitom v Polsku mimořádný, vedle zpravodajských sítí totiž v zemi působily i ozbrojené oddíly, které útočily na vznikající státní administrativu či komunistické bezpečnostní složky. Ne všechny činy odboje jsou nicméně chvályhodné. Vyhrocená doba a stále složitější postavení partyzánů totiž nezmítla vedly k nekontrolovatelnému a neadekvátnímu jednání, jako např. obohacování se či fyzické útoky na civilisty, případně též jejich zabití. Podobné skutky však nebyly motivovány pouze materiálním přínosem či jako důsledek ztráty společenských a morálních zábran, svoji roli hrála i ideologie a nepřátelský postoj k národnostním menšinám. Dne 6. června 1945 se oběťmi protikomunistického podzemí stali i obyvatelé obce Wierchowiny (okr. Krasnystaw) v lublinském vojvodství, jimiž byli převážně Ukrajinci. Odpovědnost za tento čin je připisována příslušníkům oddílu praviceových Národních ozbrojených sil (Narodowe Siły Zbrojne, NSZ). V podstatě okamžitě byl tragický osud Wierchowin zahalen do hávu propagandy, nejrůznějších polopравd a mýtů, které přežívaly i po pádu komunistického režimu. Tento stav v zásadě přetrvává do dnešních dnů, pouze se změnilo pojetí obětí a osob odpovědných za jejich smrt.

Nezatíženou a objektivní rekonstrukci toho, co se ve sledované obci v červnu 1945 odehrálo, nejnověji předložil pracovník Ústavu politických studií Polské akademie věd Mariusz Zajączkowski (1974). Autor se problematikou polsko-ukrajinských vztahů zabývá již řadu let, zejména pak působení ukrajinského podzemí na území Polska.¹ V dílčích výstupech se pak věnoval i událostem ve Wierzychowinách a jejich současné reflexi.² První skutečně ucelenou prací na toto téma je nicméně až představovaná kniha. Za tímto účelem provedl Mariusz Zajączkowski výzkum v několika polských i zahraničních archivech; velice zajímavým a důležitým pramenem se ukázaly např. soupisy obyvatel uložené v Archivu obce Siennica Różana. Archivní dokumenty doplňují tištěné prameny, deníky a vzpomínky, internetové zdroje včetně filmové tvorby, novinové články a pochopitelně odborná literatura.

Na základě těchto pramenů se autor pokusil podrobně zmapovat události, k nimž 6. června 1945 ve Wierzychowinách došlo. Nezaměřuje se přitom pouze na danou obec, ale v rámci kontextu sleduje rovněž otázku polsko-ukrajinských vztahů a také historický vývoj v regionu Lublinska a obecně východní části Polska. Soužití uvedených národů poznamenala zejména druhá světová válka a etnické čistky na Volyni, jimž padly za obět desetitisíce Poláků. V této situaci bylo jakékoliv vyjednávání, či dokonce spolupráce exilových či odbojových orgánů značně komplikované. Právě na východě Polska se nicméně podařilo nepřátelství překonat, a to když se zástupci ukrajinských nacionalistů (Organizace ukrajinských nacionalistů a Ukrajinské povstalecké armády, OUN-UPA) v květnu 1945 dohodli s představiteli Zemské armády (Armia Krajowa, AK), resp. nástupnických struktur Delegatury ozbrojených sil v zemi (Delegatura Sił Zbrojnych, DSZ) a sdružení Svoboda a nezávislost (Wolność i Niezawisłość, WiN). Výsledkem jednání bylo zamezení dalšího vraždění civilistů a společný útok na městečko Hrubešov.³ Navzdory sílícímu

1 Mariusz ZAJĄCZKOWSKI, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*, Lublin – Warszawa 2015; Idem, *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*, Lublin – Warszawa 2016.

2 Idem, *Spór o Wierzychowiny. Działalność oddziałów Akcji Specjalnej NSZ w powiatach Chełm, Hrubieszów, Krasnystaw i Lubartów na tle konfliktu polsko-ukraińskiego (sierpień 1944 r. – czerwiec 1945 r.)*, Pamięć i Sprawiedliwość 5, 2006, č. 1(9), s. 265–308; Idem, *Wierzychowiny i NSZ. Uwagi krytyczne na marginesie książki Mariusza Bechty i Wojciecha J. Muszyńskiego: Przeciwno Pax Sovietica. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956*, Dzieje Najnowsze 50, 2018, č. 4, s. 281–298.

3 Cílem akce bylo zničení sídel komunistických orgánů (milice, přesídlovací komise, Bezpečnostní úřad) a osvobození vězňů z tamní věznice. Útok více než čtyř set partyzánů WiN a UPA proběhl v noci z 27. na 28. května 1946. Podařilo se osvobodit okolo dvaceti vězňů, bez vážnějších ztrát.

komunistickému režimu a slábnoucímu podzemí nešly stejnou cestou usmíření všechny odbojové organizace.

Odmítavý postoj nadále zastávalo především pravicové spektrum odboje zastoupené Národní stranou (Stronnictwo Narodowe, SN), působící v ilegilitě, a ozbrojená formace – NSZ, která se na sklonku války transformovala do Národního vojenského sjednocení (Narodowe Zjednoczenie Wojskowe, NZW). Nacionalisté rozhodně odmítly veškeré kompromisy tzv. poakovského odboje (navazující na Zemskou armádu) vůči ukrajinskému podzemí či komunistické vládě (např. v souvislosti s tzv. amnestií v roce 1945). Situace byla natolik vyhrocená, že mezi NSZ/NZW a DSZ/WiN dokonce docházelo k ozbrojeným střetům.⁴ Na tomto místě je vhodné doplnit, že v oblasti Krasnystawu nebyly struktury OUN-UPA aktivní, a tamní ukrajinská společnost je tak nemohla podporovat. Ideologie SN a NSZ se vyznačovala vyhroceným nacionalismem, katolicismem a antikomunismem. Národovci prosazovali myšlenku Polska, jakožto národního státu Poláků a neměli příliš pochopení pro menšiny, které – i proti své vůli – v tomto státě rovněž žily, zejména Ukrajinci a Bělorusové. Značně problematický je rovněž vztah pravicového odboje k Židům, kteří byli ztotožňováni s komunistickým režimem, tzv. židobolševismus. Události, ke kterým došlo ve Wierchowinách a přilehlé osadě Wesołowka jasně dokládají, že odpor proti jiným národnostem neměl jen ideologickou rovinu, ale i zcela konkrétní a značně tragické následky.

Dne 6. června 1945 okolo jedenácté hodiny dopoledne vešlo do obce přibližně tři sta partyzánů zvláštního uskupení NSZ (Pogotowie Akcji Specjalnej, PAS) pro oblast Lublinska pod velením kpt. Mieczysława Pazderského (1908–1945). Jeho příslušníci patřili k těm nejzkušenějším, kterými struktury NSZ v dané oblasti disponovaly, a mnozí z nich byli dříve příslušníky 27. volyňské divize AK, která svedla s OUN-UPA řadu bitev na Volyni a jejíž vojáci byli svědky a obětmi tamních masakrů (s. 97). Další oddíly obklíčily obec, aby nikdo nemohl uniknout. Podle jedné z verzí měli partyzáni seznam osob aktivně spolupracujících s režimem, které měly být za tuto činnost popraveny. V každém případě následovala re-vize obydlí, násilnosti, zabíjení a rabování. Pazderského muži přitom měli oddělovat Ukrajince od Poláků, mj. na základě vyznání. Jsou zaznamenány též případy, kdy polští sousedé pomáhali ukrýt ty ukrajinské. Inkriminovaného červnového dne bylo ve Wierchowinách a sousední Wesołowce zavražděno celkem 194 osob včetně 78 žen a 44 dětí (s. 82). Mezi oběťmi byli i lidé hlásící se k Svědkům Jehovo-

4 Srov. Rafał WNUK, *Relacje struktur AK-WiN z konspiracją narodową na Lubelszczyźnie (lipiec 1944 – kwiecień 1947)*, Zeszyty Historyczne WiN-u 11, 1997, č. 10, s. 43–51.

vým, tedy nikoliv jen pravoslavní (s. 112). Jak výstižně poukazuje Mariusz Zajczkowski, nejen věk a pohlaví, ale rovněž vysoký počet obětí hovoří proti likvidaci jednotlivých stoupenců režimu (s. 124). Polské a sovětské bezpečnostní složky následně společně s armádou zorganizovaly rozsáhlý zátah, během kterého byl oddíl PAS obklíčen a zlikvidován, padl i Pazderski.

Záhy poté začaly události ve Wierzchowinách „žít druhý život“. Jako první jich pochopitelně využila komunistická propaganda, která představovala masakr ukrajinského obyvatelstva jako dílo fašistických a reakčních band. Tragédie posloužila i ukrajinskému podzemí, které o ní informovalo ve svých letáčích a dalších tiskovinách (s. 162). Je nepochybné, že vzhledem k propagandistickému využití a účelové interpretaci nebyla žádná z tehdejších verzí objektivní. V tomto ohledu se bohužel mnohé nezměnilo ani po roce 1990, kdy je část historiografie či publicistiky stále prezentuje velice zkresleně a instrumentálně. A právě v této souvislosti se projevuje kvalita Zajczkowského knihy, jejímž obsahem není jen podrobný popis samotné tragédie ve Wierzchowinách, ale rovněž vyvrácení nejružnějších mýtů a verzí, které se s touto smutnou historií pojí. Z pohledu českého čtenáře se zároveň jedná o zajímavý pohled na současnou polskou historiografii a její narativy. Jednou z prací, jejíž výklad Zajczkowski na stránkách své knihy poměrně často rozporuje je *Przeciwko Pax Sovietica* autorů Mariusze Bechty a Wojciecha J. Muszyńskiego.⁵ Uvedení historici, podobně jako řada dalších, zpochybňují odpovědnost PAS NSZ za masakr ve Wierzchowinách a argumentují mj. možnou provokací komunistické policie, jejíž příslušníci se měli vydávat za partyzány a obyvatele obce povraždit. Zajczkowski k tomu uvádí zcela logický závěr, že si lze stěží představit účelnost povraždění komunistickému režimu nakloněných vesničanů, mezi nimiž navíc figurovali příbuzní příslušníků Bezpečnostního úřadu v nedalekém Chełmne (s. 113). Na řadě dalších konkrétních příkladů Zajczkowski vyvrací i další Bechtovy a Muszyńskiego závěry nebo je uvádí na pravou míru. Za vražděním ve Wierzchowinách vidí především realizaci plánů vedení SN/NSZ, zejména akce „Za Bugiem“, jejímž účelem bylo zastrašení Ukrajinců a přinucení je k odjezdu ze země (s. 52), případně – jak dokládá osud sledované obce i jejich fyzická likvidace, k čemuž se navíc NSZ přiznalo na stránkách svého periodika *Szczerbiec* (s. 129–130). Ve svém důsledku byl útok na Wierzchowiny v podstatě zbytečný, neboť většina Ukrajinců z chełmského regionu se sama dobrovolně hlásila k odjezdu do SSSR

5 Mariusz BECHTA – Wojciech J. MUSZYŃSKI, *Przeciwko Pax Sovietica. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956*, Warszawa 2017.

v rámci dohodnuté výměny obyvatel (s. 67). Naplánování a provedení činu však úzce souviselo s programem Národní strany, její ideologií a pojetím polského státu. Svoji roli pochopitelně mohly sehrát i osobní zkušenosti, a to nejen ty s hrůzami z Volyně, ale i z let dřívějších.⁶ Osud Wierzchowin navíc koresponduje i s dalšími podobnými akcemi NSZ/NZW namířenými proti ukrajinským (např. Zawadka Morochowska) či běloruským (např. Szpaki či Zanie) vesnicím.⁷ Těžko tak lze hovořit o likvidaci jednotlivých agilních stoupenců režimu, spíše se jednalo o součást programového postupu polských pravicových kruhů proti problematickým a nechťeným národnostním menšinám (prokomunistické postoje, Volyňská řež).

Vzhledem k těmto okolnostem je tak velice znepokojivé, že někteří polští historici či publicisté se vytrvale snaží vinu za tyto činy zmenšovat nebo hledají nejrůznější argumenty, které je mají ospravedlnit. Za příklad může posloužit výrok historika IPN a bývalého senátora za stranu Prawo i Sprawiedliwość Jana Żaryna, jenž vraždění ukrajinských civilistů příslušníky poválečného podzemní označil jako „poučné útoky“ – za dřívější zločiny OUN-UPA spáchané na Polácích (s. 219–220). „Obráncům“ dobrého jména a čistého štítu pravicového odboje však pro jejich teze nezřídka chybí argumenty a přesvědčivé výsledky historického výzkumu. V souvislosti s interpretací událostí ve Wierzchowinách autory knihy *Przeciwno Pax Sovietica* na to poukazuje i Marisuz Zajączkowski. Mariusz Bechta a Wojciech Muszyński totiž vidí obviňování partyzánů NSZ/NZW ze zločinů proti Ukrajincům, Bělorusům či Židům jako součást či důsledek tzv. „černé legendy“, kterou poválečný odboj opředla komunistická propaganda. Na druhou stranu se ve svých názorech opírají o závěry autorů, kteří byli s režimem úzce spojeni, jmenovitě Marie Turlejské (s. 193).⁸ Přístup k minulosti je tak evidentně velice selektivní, ne-li pří-

6 Bezprostředně po výbuchu druhé světové války docházelo k útokům a zabíjení polských vojáků obyvateli některých ukrajinských či běloruských vesnic. Podobný scénář se odehrál též ve Wierzchowinách, přičemž v září 1939 zde byl odzbrojen i Mieczysław Pazderski, na rozdíl od svých spolubojovníků se tehdy zachránil útekem. Podle Zajączkovského to pochopitelně mohlo mít vliv na jeho pozdější jednání (s. 137).

7 Také v této souvislosti vyvolávají závěry některých prací značné polemiky, srov. Michał OSTA-PIUK, *Komendant „Bury“. Biografia kpt. Romualda Adama Rajsa „Burego“ 1913–1949*, Białystok-Olsztyn – Warszawa, IPN 2019. Srov. též recenze Adama Zitka in *Slovanský přehled* 106, č. 2, s. 368–376.

8 Marie Turlejska (1918–2004) se stala členkou Polské dělnické strany (Polska Partia Robotnicza, PPR) již během války. Později působila v Ústavu dějin strany a Vojenské politické akademii Felixe Dzeržinského a patřila k předním historikům komunistického režimu. V roce 1976 vydala v samizdatu (pod pseudonymem Łukasz Socha) knihu o protikomunistickém odboji a popravených z politických důvodů, což byl zásadní obrát v jejím dosavadním pojetí. Srov. Marie TURLEJSKA, *Te pokolenia żałobami czarne... Skazani na śmierć i ich sądziowie*, Warszawa 1990.

mo účelový. Zejména v posledních letech je nekritické hodnocení pravicového podzemí a jeho vyzdvihování v polské historii dobře patrné. Na rehabilitaci NSZ a dalších podobných organizací mají zásluhu i státní a zákonodárné orgány. V roce 2017 např. přijal Sejm Rzeczypospolitej usnesení k 75. výročí vzniku NSZ, ve kterém se mj. uvádělo: „Vojáci NSZ se nikdy nesmířili s obsazením Polska Sovětským svazem a vnučením komunistické vlády. Část z nich se v Svatokřížské brigádě NSZ dostala na Západ. Mnozí v následujících letech pokračovali v boji v řadách Národního vojenského sjednocení a dalších partyzánských oddílů. Za věrnost ideji nezávislosti zaplatili vojáci NSZ nejvyšší cenu. Byli mučeni a vražděni komunistickými katy a místa posledního odpočinku mnoha z nich zůstávají neznámá.“⁹ Patří se doplnit, že Svatokřížská brigáda byla značně kontroverzní formací, která spolupracovala s Němci a rovněž ideje členů pravicového odboje se zcela neshodovali s těmi, za které bojovali vojáci AK a dalších odbojových skupin.¹⁰ Právě určitý odklon od odkazu Zemské armády a jeho nahrazování či doplňování problematickými odbojovými organizacemi jsou v posledních letech rovněž patrné. Podstatná úloha v tomto procesu připadá Ústavu národní paměti (Instytut Pamięci Narodowej, IPN), což je zároveň jeden z hlavních problémů. Jak konstatuje Zajęczkowski, dochází totiž k záměně dvou rolí – „nezávislého badatele, který by se měl podle možností snažit o dosažení objektivního obrazu, a státního úředníka, jenž dostal úkol vytvářet politiku paměti“ (s. 264). Přestože je nesporné, že členové pravicových odbojových organizací bojovali nezřídka z posledních sil s komunistickým režimem a mnozí za to zaplatili životem, utrpením a léty ve vězení, není možné akce ve Wierzchowińách přehlížet, zkreslovat, či dokonce obhajovat, mj. i proto, že některé činy zkrátka omluvit nelze. Jak nicméně dokazuje kniha Mariusze Zajęczkowského, všechny historický výzkum v Polsku není poplatný státní historické politice, neboť jsou zde stále historici, kteří se dokáží objektivně a kriticky vypořádat i s velice těžkými a problematickými tématy.

Adam Zítek

9 Internetowy System Aktów Prawnych, *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 września 2017 r. w sprawie upamiętnienia 75. rocznicy powstania Narodowych Sił Zbrojnych*. Dostupné na: www.isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20170000874 (podle stavu ke dni 9. 9. 2024).

10 Srov. Jiří FRIEDL, *Vojáci – psanci. Polská Svatokřížská brigáda Národních ozbrojených sil na českém území v roce 1945*, Praha 2015. Během let 1942–1944 došlo ke dvěma sjednocovacím akcím, kdy část pravicového odboje uznala autoritu AK a formálně přešla pod toto uskupení. Další však i nadále působily samostatně, mimo struktury Polského podzemního státu a exilovou vládu v Londýně.